

Buwratyigen, Taqırbulaq sıyaqtı qonıs-qudıqtardıń tus-tusına kelgende bala oqşaw şıǵıp, astındaǵı jaraw qula bestisin aǵızıp-aǵızıp ta aladı...

-Mına balanıń awılǵa asıǵuwın-ay!

Nursultan Nazarbayev (üzindi)

...Asqaq Alatawdıń bawrayı alma men qızǵaldaqtıń «tarıyqıy otanı» ekeni ǵılımy turǵıdan дәleldengen. Qarapayım, biraq бүkil әлем үшiн өзiндiк мән-маңızы zor bul өсимдиктер оsı jerde бүр жарıp, jer жүzine таралған. Qazaqstan qazır de әлемдеgi alma atawlıнıң arǵı atası – Sibers almasınıң otanı sanaladı. Dәl оsı tuqım ең көp таралған jemisti әлемge tartuw etti. Bәrimiz biletin alma – bizдеgi almanıң genetikalıq bir түri...

Q-J. Toqaev (üzindi)

Qazaq tiliniң memlekettik til retindegi röli күшейip, ultaralıq qatnas tiline aynalatın kezeңi keledi dep esepтеймін. Biraq munday дәрежеge jetiw үшiн бәrimiz даңǵаza jasamay, jumıla jumıs жүргiziwimiz керек. Sonday-aq, til үлкен sayasattıң quralı ekenin umıtpaǵan jön. Keler jılı atalıp ötetin mereytoylar мен elewli oquǵalarǵa dayındıq jumıstarı bastaladı. El ömirindegi osınday elewli oquǵalar jas urpaqtı naǵız otanşıldıqqa tәrbiyelewge jol aşadı dep senemin.

ҚОРЫТЫНДЫ. Мен ғылыми ақиқатты көпшілік алдына тартып отырмын, басқалармен бәсеке-бақталастық деп ойламас. Дегенмен жарты ғасырдан аса өмірімді сарп еткен ғылыми дәйекке берікпін. Дыбысты жасырып-жұмбақтап қалғаннан сөздің үндесім әуезі, қымқырып-қиып тастағаннан сөздің ұзын желісі бұзылады. Ал, тағы қайталайын, қазақ тілін қазақ тілі етіп тұрған осы екі белгі. Осы екі белгіден айырылғанымыз – қазақ тілінен айырылғанымыз. Бірінші сыныптан сауаттанған әліпби санасы кирилден таза балаға сөздің үндесім әуезі мен ұзын тұрқы жат көрінбейді. Менің пікірім өтпесе де, түркология (алтаистика) мен әліпби тарихында еңбегім қалады.

Марқұм академик Ә.Қайдари дайындап беріп кеткен әліпби жобасы мен Тіл білімі институты ұсынып отырған «Ұлттық әліпби» дайын тұр. Тек соны бұзып-жармай пайдалана білсек екен. *Әттең, Әбекең ең болмағанда 4-5 жыл аман тұра тұрғанда бүгінгідей ары-тарт, бері-тарт болмайтын еді. Кезінде Әбекеңнің дәріс-тәрбиесін алған, бүгінде «есейіп бойжеткен» шәкірттер (өзі жоқтың – көзі жоқ) бүгінгідей бейрет нәқта-жүген алып қашпас еді.*

Еміле қамын бұрын ойлап әліпби құрастыруға болмайды, әліпбиге қарап еміле құрастыру керек, өйткені әліпби – бірінші, еміле екінші. Алдымен әліпби дайын болу керек, сонан соң барып еміле қолға алынады (*еміле, қызымет* сөздерін әдейі дауыстыны түсірмей жазып отырмын).

АҚЫМЕТ ІЛІМІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЛАТЫН ӘЛІПБИ

Салқынбай Анаркүл Бекмырзақұзы
Филология ғылымының докторы, профессор,
Анарбекова Ұлжан Үсенқызы
докторант
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қаласы, Қазақстан
asalkbek@gmail.com; u.anarbekova@mail.ru

Аңдатпа: Ақымет Байтұрсынұлы – қазақ грамматологиясының негізін қалаушы біртуар ғалым. Мақалада ұлт ұстазы Ақымет Байтұрсынұлының ұрпаққа қалдырған ілімі мен білім жолы сөз болып, әліпте құруда негізге алған қағидалары сарапталады. Ғалыммен бір заманда өмір сүрген тұлғалардың тұшымды ой-пікірлері тілге тиек етіліп, Ақымет Байтұрсынұлының қазақ тіл білімі саласында жасаған ерен еңбегі, салып кеткен сара жолының маңыздылығы мен салмағы жайлы тұжырымдар сөз болады.

Сонымен қатар, мақала қазіргі таңда қазақ тіл білімі саласында және Қазақстан Республикасы үкіметі алға қойып отырған өзекті мәселелердің бірі болып табылатын әліпби мәселесіне арналады. 2017 жылы қараша айындағы жарғы бойынша латын графикасынегізді әліпби қабылданғанымен, бұл мәселе әлі де толық шешімін тапмай келеді. Оған себеп бұл нұсқаның тілші ғалымдардың да, қарапайым халықтың да көңілінен шықпауы. Әліпбидің түрлі нұсқалары әлі күнге дейін ұсынылып, талдану үстінде. Осы орайда ХХ ғасырдың басында Ақымет Байтұрсынұлының жасаған әліпбиінің жасалу жолдары жаңа әліпби жасау кезінде негізге алынуы тиіс екендігі нақтыланып, дәйектеледі. Мақалада әліпби құруда сол тілдің дыбыстарына, дыбыстардың сипатына, толық таңбалануына баса назар аударудың маңыздылығы айтылады.

Түйін сөздер: Ақымет Байтұрсынұлы, жазу ілімі, әліпби, тіл заңдылығы, тілді сақтау

Резюме: Ахмет Байтұрсынұлы – великий ученый, основатель казахской грамматики. В статье рассматриваются учения и знания учителя нации Ахмета Байтұрсынұлы и принципы алфавита. Будут обсуждаться мнения людей, которые жили одновременно с ученым, и выводы о великой работе Ахмета Байтұрсынұлы в области казахского языкознания, важности и значимости его карьеры.

Кроме того, статья посвящена проблеме алфавита, которая является одним из наиболее актуальных вопросов в области казахского языкознания и Правительства Республики Казахстан. Хотя в хартии от ноября 2017 года был принят новый латинский алфавит, этот вопрос до сих пор не решен. Причина в том, что эта версия не по душе ученым-лингвистам и народу. Различные версии алфавита все еще предлагаются и анализируются. В связи с этим уточняется, что способы создания алфавита, созданные Ахметом Байтұрсынұлы в начале XX века, должны стать основой для создания нового алфавита. В статье подчеркивается важность уделения особого внимания звукам языка, характеру звуков.

Ключевые слова: Ахмет Байтұрсынұлы, алфавит, языковая закономерность, сохранение языка

Summary: Akhmet Baitursynuly is a founder of Kazakh grammar. The article discusses the teachings and knowledge of the teacher of the nation Akhmet Baitursynuly and the principles of the alphabet. The opinions of people who lived at the same time as the scientist and conclusions about the great work of Akhmet Baitursynuly in the field of Kazakh linguistics, the importance and weight of his career will be discussed.

In addition, the article is devoted to the issue of the alphabet, which is one of the most actual issues in the field of Kazakh linguistics and the Government of the Republic of Kazakhstan. Although the charter of November 2017 adopted the new Latin alphabet, this issue is still unresolved. The reason is that this version is not to the liking of linguists-scientists and ordinary people. Different versions of the alphabet are still being proposed and analyzed. In this regard, it is clarified that the ways of creating the alphabet created by Akhmet Baitursynuly at the beginning of the XX century should be the basis for the creation of a new alphabet. The article emphasizes the importance of paying special attention to the sounds of the language, the nature of the sounds.

Key words: Akhmet Baitursynuly, alphabet, language nature, conservation of the language

Кіріспе. Тарихтан белгілі әр заманның халқы үшін жанын беруге әзір өз қас батыры, асқан білімпазы, дара ғалымы болады. Қалта мен құлқынның құлы болмай, ел қамын ойлайтын нағыз азаматтары болады. Осындай елінің бүгінге жүрегін ауыртып, ертеңіне еңбек еткен тұлғалардың бірегейі, ұлт ұстазы – Ақымет Байтұрсынұлы. Ғалым жайлы, ғалымның еңбектері жайлы зерттеулер баршылық. Дегенмен де, қазақ ұлтының дамуына зор үлесін қосып кеткен тұлғаның әлі де зерттеуді қажет ететін әр салада салып кеткен өз ізі бар. Тілші академик Рәбиға Сыздықтың «Әрине, біздің сипатымыз өте жалпы айтылып, қысқа қайырылған түйін. А. Байтұрсынұлының ағартушылық, ғылыми еңбектерімен қатар, оның поэтикалық творчествосын, саяси-әлеуметтік көзқарастарын нақтылы, арнайы және терең зерттеу – алдағы міндет, әр сала мамандарының жұмысы» [1], – деп баса айтып өткеніндей, ғалымның еңбектері қазақ тіл білімі ғылымына ғана шектелмеді.

Қазақтың ірі жазушысы Мұхтар Әуезов 1923 жылы А. Байтұрсынұлының 50 жылдығына орай жазған мақаласында «жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Аханды өзінің басшысы деп санайды» [2], – деп жазуы арқылы оқырман қауымға ғалымның қазақ әдебиеті саласының да негізін салушылардың бірі екенін танытады. Рымғали Нұрғалиұлының еліміз тәуелсіздік алған жылы жарық көрген мақаласында Ақымет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» жайлы сөз қозғай келе «...қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған» [3], – деп әділ бағасын береді. Осыдан да ғалымның әдебиет саласына салған сара жолының тереңдігін көре аламыз.

Ал, 1923 жылы 28 қаңтарда ғалым жайлы жазған мақаласында Ил. Омаров ғалымның еткен еңбектерін тізбектей келе «было бы не излишне пояснить, какое имеют значения эти открытия, они говорят сами за себя: каждое из сделанных Ахметом Байтұрсынұлы открытия, безусловно, представляет собой гигантский шаг вперед в истории киргизской (казахской) грамматики; (открытие Ахмета Байтұрсынұлы) слишком велики, чтобы исчерпать в краткой статье все их значение» [4], – деуі арқылы ғалымның асқан жаңалықтарының мол екендігі және әрқайсысының қазақ тіл ғылымының дамуына қосқан үлесінің ерен екендігін нақтылайды.

Ақымет Байтұрсынұлы термин жасауда да терең із қалдырды. Терімсөздердің қазақыландыру ұстанымын берік ұстанып, сол жолда аянбай еңбек етті. Өзінің «Сәбитке жауап» деген мақаласында: «Жат сөздерді басқалар, мәселен, орыстар өз тілінің заңына үйлестіріп алғанда, солай алуға біздің де қақымыз бар» [5], – деп термин жасауда қазақ баласы ұғарлықтай атау болуы тиіс екендігін алға тартып, жат сөздерді өзгертпей қабылдауға қарсы екенін ашық білдірді.

Негізгі бөлім. Ақымет Байтұрсынұлы – қазақ грамматологиясының негізін қалаушы біртуар ғалым. Грамматология жазу туралы, жазудың типологиясын, графикаларды, олардың талдауларын, жазу мен сөйлеудің қарым-қатынасын қарастыратын тіл білімінің бір саласы. Бұл қатарға жазу тарихын да кіргізетін ғалымдар бар. Жазу туралы ғылымға ең алғаш 1952 жылы жарық көрген «A study of writing» атты еңбегінде *грамматология* деген атау берген поляк ғалымы Игнес Джей Гельб болды.

Жазудың алфавит, графика, орфография және пунктуация сынды негізгі категориялары бар. Аталған категориялардың әрқайсысы бойынша Ақымет Байтұрсынұлы зерттеулер жүргізіп, ғылыми теориялық негіздемелерін қалдырып кеткен. Солардың ішінде тоқталатынымыз әліпби категориясы болмақ.

Сол заманда қолданыста болған ескі жазудың қазақ тілінің бар дыбыстарын көрсете алмайтынына көзі жеткен ғалым, араб графикасын пайдаланып, қазақ баласына түсінікті болатын, қазақ тіліне тән дыбыстардың бүткілін нақ көрсететін ғалымның өз сөзімен айтқанда «самый идеальный алфавит», яғни мінсіз әліпби құрастырды. Оған ешкімнің дауы жоқ. Алғаш қазақ әліпбиін, қазақ тілі емлесін жасаған ғалымның еңбегін сол кездегі бірегей замандастары да мойындады. 1929 жылы Қызылорда қаласында болған емле конференциясында Поливановтың Ақымет Байтұрсынұлының араб жазуын өңдеп, қазақ тілінің заңдылықтарына қарай ыңғайластырып енгізген өзгерістері жайлы «vul дәвир 1923-24 ғыларғы вольд; ол кезде бирине бири қанаспайтын емлелер қасалды. сол кездегі қазақстанның итеген қумьстарғын ырақатаньр еске тьсирем. ол кезде қазақстанның соңнан басқатырк elderi erdi. арапқазувьн өңдев, озгертыв қаоңнан қазақстан басқа elderdiң алдында отьрды; басқаларға мурғындық вольд. қазақстаннан соңғы оғында татарьстан вольд. сол кездегі қазақстан мен татарьстанның eski қазувьндай қақсы қазув воложан қоқ. арап әлиппесин дурьстap өңдев тек қазақстан мен татарьстанның оғана қолынан келди. қазақстанда мунь итеген вайтурсьн уль вольд. татарьстаннан қазақстанның қазувь артоғырақ вольд» [6], – дейді. Қазақстан елінің атқарған жұмысының жоғары болғаны жайлы айтып, бұл істі атқарушы Ақымет Байтұрсынұлы екенін айта отырып, ғалымның еңбегіне жоғары баға береді.

Әліпби дұрыс болса, емле ережелері де жөнге келмек. 1926 жылы болған бірінші бүкілодақтық түркологиялық съезде Ақымет Байтұрсынұлы сөйлеген сөзінде біреулер әліпби мен дұрыс жазудың арасында байланыс бар десе, енді біреулері жоқ дейтінін айта келе «на самом деле правописание имеет связь с алфавитом только в том случае, если алфавит несовершенный» [7], – деп, әрмен қарай «если алфавит несовершенный, тогда действительно это несовершенство будет влиять на правописание, а когда алфавит совершенный в том смысле, когда для каждого звука имеется соответствующий, определенный знак и этот знак никогда не меняется, то это другое дело» [7] деген сөздермен ойын сабақтайды. Демек, ғалымның тұжырымы бойынша әліпби мінсіз болуы үшін, әр дыбыстың тек өзіне тән, сәйкес, еш өзгермейтін таңбасы болуы шарт. Ал, ғалым жасаған араб графикасына негізделген әліпбиі осы шартты толығымен орындаған кемел әліпби болды.

Ғалымның айтуы бойынша «Әліпби деген тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы». Бұл дегеніміз, жұмақта әр адамның өзінің керемет дайындалған толыққанды әсем орны болатындай, әліпбидегі таңбалар да әр дыбысқа толыққанды орын беріп тұруы абзал екен. Профессор Яковлев мінсіз әліпби жайлы «тем меньше знаков, тем лучше» [7] деп таңбалар санының аз болуына мән берген.

Ақымет Байтұрсынұлы әліпби қазақтың тәжірибесіне бағынбайтын дүние емес екенін тілге тиек ете келе, «Это (алфавит) есть не больше, не меньше, как комплект знаков, изображающих основные элементы речи. Чем легче, чем полнее передаются эти элементы речи тем лучше алфавит» [7] деп сөйлеудің негізгі элементтері оңай болған сайын, әліпби де жеңіл болатынын айтады. Ғалым өзінің баяндамасында әліпбиден не талап етіледі деген сұрақ қойып, «от алфавита требуется, чтобы он хорошо передавал звуки и в техническом отношении был удобен» [7] деп жауап береді. Мұнан ұғарымыз, әліпби дыбыстарды дұрыс жеткізуі тиіс әрі техникалық тұрғыдан ыңғайлы болуы шарт.

Профессор Яковлев алғашқы бүкілодақтық съезде жасаған баяндамасында әліпби жасағанда мән беретін екі жақты сұрақ бар екенін, оның бірінші жағы әліпби реформасын енгізгелі отырған халықтың мәдени-әлеуметтік жағдайына қарау керектігін көрсетеді. Ал, екінші жағы әліпбиді енгізудің техникалық өңделуі, сарапталуы. Бұл екінші жақтың өзі ішіндетағы екіге бөлінеді екен. Алғашқысын, профессор жазу жүйесі деп атайды да, екіншісі тазаграфикалық жағы деп көрсетеді.

Жазу жүйесі деп атаған алғашқы жақ әліпбиді орфографиямен байланыстыратынын айтады. Мұнда бұл тілге және сол тілдің әліпбиіне қанша таңба қажет деген сұрақты жатқызады. Бұның графикаға тіпті қатысы жоқ екенін айта келе, әліпби құрастырғанда жауабын табуға тиіс ең алғашқы сұрақ осы деп нақты жеткізеді. Әрмен қарай таңба санын анықтау мен олсандарды үнемдеудің түрлі жолдары бар екенін айтады. Расында, араб графикасы болсын, латын графикасы болсын әліпби жасалғанда бірінші қаралуы тиіс мәселе әліпбиге енетін таңба мәселесі. Ал, оның ар жағында дыбыстар тұрғаны анық. Түптеп келгенде, әліпби жасағанда графикадан бірінші дыбыс, таңба мәселесі шешімін табуы тиіс. Ақымет Байтұрсынұлы алғаш қазақ әліпбиін жасағанда дыбыстардың толық таңбалануына, таңба санына, оны үнемдеуге баса назар аударды.

Ғалым қазақ тілінде 24 дыбыс барын, оның ішінде «қ» мен «ғ» үнемі жуан, ал «к», «г», «е» үнемі жіңішке айтылатынын ескертіп, өзге 19 дыбыстардың әрқайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылатынын көрсете келе, «егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, мысалы ط-ت(т), ص-س(с) сықылды, онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын «қ» мен «ғ»-ны қосқанда, дайым жіңішке айтылатын «к» мен «г», «е»-лерді қосқанда, бәріне 43 белгі (харіп) керек» [1]. Әрмен қарай, ғалым араб әліппесінде мұнша харіп жоқ екенін, харіп түрлерін тым бұзып та жібере алмайтынын ескеріп, «дауысты дыбыстар сөздің жаны есебінде, дауыссыз дыбыстар хәм жарты дауысты дыбыстар сөздің тәні есебінде» болсын деген шешімге келеді. Бұны жан тәнді қалай билесе, дауысты дыбыстар да дауыссыз дыбыстарды солай билеуі керек екенін айтып, яғни дауысты дыбыстар жуан айтылса, дауыссыздар да жуан айтылмақ, дауысты дыбыстар жіңішке айтылса сәйкесінше дауыссыз дыбыстар да жіңішке болатынын түсіндіреді. Олай болса, «дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке айтылмағын белгілеп айырсақ, басқа дыбыстардың да жуан-жіңішке айтылатындығы да айрылғаны» [1] деп шешімін түсінікті етеді. Осылайша, жіңішкелік үшін жалғыз ғана белгі алып 43 түрлі дыбысты 25 белгімен қалай дұрыс жазуға болатынын көрсетеді. Мұндағы 25-ші белгі жіңішкелікті білдіретін (дәйекші). Көріп отырғанымыздай, Ақымет Байтұрсынұлы әр дыбыстың дұрыс таңбалануына аса мән беріп, таңбаны үнемдеуі қажет екенін де ескеріп, расында мінсіз әліпби түзіп шықты. Ғалымның бұл ісі жайлы профессор Яковлев өз баяндамасында түркі халықтарындағы әліпби жүйесін орнатудың қарапайым жолы өздігінен біршама күрделенгенін айтады. Ғылымның ұсынар қарапайым жолы бұл тілде сөз мағынасын ажыратумен байланысты қанша осындай дыбыстық айырмашылықтар барын көрсету, себебі әр тілде екі категориялы дыбыстық айырмашылықтар бар: біреуі сөздерді мағынасына қарай ажыратумен байланысты болса, екіншісі онымен байланысы жоқтары деп хабарлайды. Бұл жерде сөз мағынасымен байланысы жоғы мәтіндегі дыбыстардың байланысу заңдылығы бойынша сөйлеу барысында автоматты түрде пайда болып, әліпбиде көрсетілмеуі тиіс, ал сөз мағынасымен байланысы барлар әліпбиде көрсетілуі тиіс екенін айта келе былай жалғастырады: «Но все дело в том, что мы встретились с интереснейшим явлением: работники на местах, из которых некоторые даже здесь присутствуют, как тов. Байтурсын из Казахстана, по своей инициативе сделали до известной степени открытие, а именно, они использовали фонетические законы тюркских языков, те из них, которые проводят явления сингармонизма без исключения, и вместо того, чтобы вводить для довольно большого количества гласных звуков особые буквы, они использовали тот факт, что в слове в этих языках могут быть или только твердые гласные, или только мягкие гласные. Они ввели особые знаки, которые должны это качество обозначать на целом слове, таким образом, алфавит, в котором все решительно звуковые отличия выражены, оказался на значительное число знаком экономней» [7]. Демек, Ақымет Байтұрсынұлының әліпбиді жасауда тапқан шешімі заманының елеулі жаңалығы болғаны айқын екенін көреміз.

Ғалым әліпбидің үйренуге және үйретуге жеңіл болуы шарт екеніне ерекше мән берді. Ғалымның өзі әліппенің оңай болғанын көздеп, біріншіден басынан аяғына шейін оңай әрі қысқа сөздерді алғанын, бұл өз кезегінде балалар үшін еш қиыншылық тудармайтынын айтады. Ал, екіншіден «бұл әліппеде әр дыбысқа, өзіне деп анықтап, харіп арналды; олай болғанда бұрынғыдай бір харіп әр түрлі орында әр түрлі оқымай, қай орында да болса, бір харіп бір-ақ түрлі оқылады; бұл хәм оқуды жеңілдетеді» [1] деп бір әріптің тек бір түрлі оқылатыны оқуды жеңілдететінін жеткізеді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытып, әліппеге қойылатын талаптарды тізіп көрсек, төмендегідей болмақ:

- ✓ Әріптер тіл дыбыстарын нақты таңбалауы тиіс;
- ✓ әр дыбыстың тек өзіне тән, сәйкес, еш өзгермейтін таңбасы болуы шарт;
- ✓ таңбалар саны үнемді болуы тиіс;
- ✓ «дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстардың иелігінде» болуы тиіс;

- ✓ оқуға жеңіл болуы тиіс;
- ✓ жазуға жеңіл болуы тиіс;
- ✓ үйретуге оңай болғаны жөн;

Әліпби жасауда дыбыстардың дұрыс таңбалануы, әр дыбысқа тек өзіне ғана тиесілі таңбасының болуы маңызды екені түсінікті болды. Осы жерде дыбысқа тоқталсақ, әліпби жасарда таңбалануы тиіс дыбыстар алдымен нақтыланып алғаны жөн. Содан кейін графика мен емле мәселесі шешілуі тиіс екені де түсінікті болды.

Ғалым үйрену мен үйретудің әуелде қиын болатынын ескертіп, балалар баста қиналмағаны жөн, сол кезде тауы шағылмай оқуға ықыласы артатынын айтады. Үйретуші де жігерленіп, ісі өрге жүзетінін, оқытуға шабытана түсетінін түсіндіреді. Бұл әліпбидің жеңіл болуының оқытушыға да, білім алушыға да маңызды екенін айқын көрсетеді.

Қазіргі таңда әліпби мәселесі сөз болғанда, айтылғандарды Ақымет Байтұрсынұлының ізін жалғаушы профессор Әлімхан Жүніспек ағай көп көтеріп жүр. Профессор ең алдымен қазақтың төл дыбыстарын нақтылап алу керек деп дұрыс пікір айтып, төл дыбыстарды көрсетіп те, дәлелдеп те берді. Сонда да, бүгінгі таңға дейін ғалым сөзіне құлап асып жатқан комиссия жоқ.

Латын графикасы негізді әліпбиге көшу мәселесі еліміз тәуелсіздігін алғаннан бері көтеріліп келе жатыр. 1993 жылы тілші академик Әбдуәлі Қайдардың президентке ашық хат жолдап, латын графикасына түбі көшу жөнінде шешім қабылдауын сұрап жазған болатын. 2006 жылы ресми түрде шешім қабылданып, 2017 жылы қараша айында латын графикасы негізді әліпби қабылданды. Дегенмен, бұл әліпби қарапайым халық тарапынан да, тілші ғалымдар жағынан да қолдау таппай қазіргі күнге дейін түрлі жобалар ұсынылып келеді. Жобалар ішінде басты 3 жоба бар. Оның екеуі бірінен бірі тек умлаут, ақуттарымен ғана ажыратылмаса, екеуін бір дерсің. Ал, үшінші жоба профессор Әлімхан Жүніспек бастаған А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты ғалымдары ұсынып отырған ұлттық жоба. Өкінішке орай бұл жоба республикалық талқылаудан тыс қалып қойған жоба.

Қорытынды. Әліпби жасауда негізге алатын бірнеше қағида бар: әріптер тіл дыбыстарын нақты таңбалауы тиіс; әр дыбыстың тек өзіне тән, сәйкес, еш өзгермейтін таңбасы болуы шарт; таңбалар саны үнемді болуы тиіс; «дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстардың иелігінде» болуы тиіс; оқуға жеңіл болуы тиіс; жазуға жеңіл болуы тиіс; үйретуге оңай болғаны жөн. Бұдан да басқа бар талаптарды қамтымадық. Мақала барысында жеткізгіміз келгені, әліпби құруда сол тілдің дыбыстарына, дыбыстардың сипатына, толық таңбалануына баса назар аудару маңызды.

Қазіргі латын әліпбиін жасағанда Ақымет Байтұрсынұлы ұстанған қағидаларды қолдансақ еш ұтылмаймыз. Мәселе ол әліпбидің араб графикасына негіздеп жасалуында емес, мұнда маңыздысы сол графикамен көрсетілетін дыбыстардың сипаты мен таңбалар саны, олардың дұрыс таңбалау ұстанымдары болып тұр. Яғни, қазіргі латын әліпбиін жасауда Ақымет Байтұрсынұлының әліпби жасау жолы мен тәртібін негізге алғанымыз жөн іс болмақ деп қорытындылаймыз.

Әдебиет:

1. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов // Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 28-б.
2. Әуезов М.О. Ақаңның 50 жылдық тойы // «Ақ жол» газеті. 1923, 4 ақпан.
3. Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек // А. Байтұрсынов. Ақ жол. Алматы, 1991. – 12-13 бб.
4. Ил.Омаров Ученая деятельность А. Байтұрсынова, Оренбург, 28.01.1923 г.
5. Байтұрсынұлы А. Сәбитке жауап // Еңбекші қазақ. 26.01.28.
6. 1929-жылы 2-4 июньде Қызылордада білім кеңесі мен қазақ жаңа әліп кіндік комитеті шақырған емле конференциясының стенографиялық есебі, КАЗИЗДАТ, 1930.
7. XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. 2-кітап. Құраст. О. Жұбаева. – Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2018. – 720 бет.
8. A study of writing, I.J.Gelb revised edition, the University of Chicago Press, 1963 – 343 p.